

Aynurə MƏMMƏDOVA*

ACİZ “DİVAN”INDA İŞLƏNƏN OMONİMLƏR BARƏDƏ XÜLASƏ

Omonimlər bir sözü deyil, eyni səslənən müxtəlif sözləri əhatə edir. Onlar bir-birindən yalnız leksik mənalara görə deyil, sosioloji, areal, üslubi və ya xronoloji cəhətdən də fərqlənir. Bu və digər dildə omonim sözlərin çoxluğu əsasən birköklü, birhecalı sözlərin kəmiyyəti ilə bağlıdır. Hansı dildə birköklü, birhecalı sözlər çoxdursa, o dildə omonim sözlərin kəmiyyəti artıq olacaqdır.

Omonimlər tarixi kateqoriya olsa da, dilin indiki vəziyyəti nöqtəyi-nəzərdən sinxronik planda müəyyənəndirilməlidir. Çünki onlar sözlərin yalnız xarici formalarının uyğunluğuna, məna əlaqəsinin olmamasına görə yox, həm də həmin sözlərin mənasına görə əsasən fərqləndirilir. Onlara tarixilik baxımdan yanaşılsa, bir kökdən törəyən, müxtəlif məfhumlar ifadə edən sözlər omonim hesab olunmamalıdır. Çünki əvvəla, omonimləri etimoloji cəhətdən təyin etmək çox çətindir: ikincisi, onların bir qismi müasir dilimizdə artıq omonim hesab olunmur [Həsənov: 2007, s. 8-13].

Məhəmməd Xəlifə Aciz “Divan”ını araşdırma zamanı omonimlərə leksik vahid kimi yanaşmış və çalışmışıq ki, onların tarixi bir kateqoriya kimi dildəki mövqeyini və üslubi xüsusiyyətlərini müəyyənəndirək.

Açar sözlər: *dilçilik, leksika, omonim, Məhəmməd Xəlifə Aciz, divan*

Dilçilikdə omonimlər yazılışına və səslənməsinə görə eyni olan, lakin müxtəlif məna ifadə edən sözlərə deyilir. Omonimlər dildə olan saysız məfhumları ifadə etmək üçün bir vasitədir. Ə. Dəmirçizadə omonimlərdən bəhs edərkən belə bir fikri qeyd edir: “Omonimləri daha aydın tədqiq etmək və onların üslubi cəhətdən hansı xüsusiyyətlərə malik olmalarını bilmək üçün omonim sözləri həm mənşəyinə, yaranma və həm də məfhum olaraq müstəqilliyinə, məna rənglərinə görə nəzərdən keçirmək lazımdır” [Dəmirçizadə: 1962, s.149-150].

Buna görə də omonimləri təyin edərkən tarixilik mütləq nəzərə alınmalıdır.

Mənalara görə omonimlər əsasən iki qrupa bölünür:

Leksik omonimlər

Leksik-qrammatik omonimlər

Omonimlər bədii ədəbiyyatda əvəzəlməz dil vahidlərindən sayılır. Biri digərinə bənzəyən bu sözlərin bədii üslubda işlədilməsi, qarşılaşdırılması şeirin dilindəki ahəndarlıq və səlisliyi artırır, mənanı qüvvətləndirir.

* AMEA-nın M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, aparıcı elmi işçi.
Email: aynurmemmedli81@mail.ru

Bədii ədəbiyyatda başqa leksik qruplar kimi omonimlərin müəyyən edilməsində ədibin fərdi üslubu, yaşadığı dövr, ədəbi dilin, həmçinin ümumxalq dilinin mənzərəsi, onun lüğət tərkibi mühüm rol oynayır [Məhərrəmov: 1968, s.90].

Omonimlər tarixi kateqoriya olsa da, dilin indiki vəziyyəti nöqtəyi nəzərdən sinxronik planda müəyyənləşdirilməlidir. Çünki onlar sözlərin yalnız xarici formalarının uyğunluğuna, məna əlaqəsinin olmamasına görə yox, həm də həmin sözlərin mənasına görə əsasən fərqləndirilir.

Dildə omonimləri təyin etmək üçün universal qayda mövcud olmamasının səbəbi sözlərin dəyişməsi, çoxmənalılıqdan omonimliyə, omonimlikdən çoxmənalılığa keçməsidir.

Omonimlərin bədii dildəki üslubi rolunu bir neçə istiqamətdə qruplaşdırmaq mümkündür. Belə ki, omonimlər bədii dildə - nitqin obrazlılığını təmin edir. Bundan başqa omonimlər estetik təsir vasitəsi kimi çıxış edir. Omonimlərin daha bir xüsusiyyəti onların bədii ədəbiyyatda cinas yarada bilməsidir.

Aciz "Divan"ında işlənən omonimlərin xüsusiyyətlərini araşdırmamışdan öncə bu əsər haqqında qısa bilgi vermək fikrimizcə yerinə düşər.

Aciz XIX əsrdə Cənubi Azərbaycanda Füzuli ədəbi məktəbinin təsiri ilə yazıb-yaradan şairlərdən olmuşdur. Onun əlimizə gəlib çatan divanının əlyazma nüsxəsində 146 şeir nümunəsi yer almışdır. Bu şeirlər əsasən ana dilimizdə yazılmışdır. Buna baxmayaraq əlyazmada fars dilində də şeirlər mövcuddur.

Əlyazmalar İnstitutunda D-286 şifrəsi altında qorunan Acizin bu divanı Əliabbas Müznib tərəfindən köçürülmüşdür. Divana şairin 64 qəzəli, 46 qəsidəsi, 5 müxəmməsi, 3 məsnəvisi, 7 mərsiyəsi, 7 qitəsi, 9 gəraylısı, 4 farsca qəzəli daxildir.

Aciz şeirlərinin lüğət tərkibi, dili və üslubu onun yaşadığı dövrün, düşüncə tərzinin və poetik texnikasının öyrənilməsində mühüm rol oynayır. Ədəbi üslub zaman və məkan çərçivəsində formalaşır. Bütün bunların əsasında demək olar ki, şair və yazıçıların ədəbi yaradıcılığına siyasi, iqtisadi və sosial şərait təsir göstərir.

Aciz "Divan"ı klassik üslubda yazıldığı üçün omonimlərin sayı antonim və sinonimlərə nisbətdə bir qədər azlıq təşkil edir və omonimlərin çoxu cinas yaratmağa xidmət edir.

Divanda işlənən omonimlər əsasən iki qrup üzrə tədqiqata cəlb edilmişdir: 1.Eyni nitq hissəsinə aid olan omonimlər , yəni leksik-semantik omonimlər. 2. Müxtəlif nitq hissəsinə aid olan omonimlər, yəni leksik-qrammatik omonimlər

1.Leksik omonimlər-Azərbaycan dilində omonimləşmə hesabına lüğət tərkibinin zənginləşməsi prosesi hələ qədim dövrlərdən mövcud olmuşdur. Leksik omonimlər sözlərin fonetik tərkibcə bir-birinə uyğun gəlməsi və çoxmənalı sözlərin mənalarından birinin əsas mənadan ayrılması ilə əmələ gəlir [Həsənov: 2007, s.104].

Leksik omonimlər özü də iki qrupa ayrılır: Dilin öz daxili hesabına yaranan omonimlər və mənşə baxımından müxtəlif olan, qohumluğu olmayan dillərdən keçən sözlərin vasitəsilə yaranan omonimlər.

Əyağ (bədən üzvü, isim) / *ayağ* (badə mənasında , isim)

Gözətlə zülfini, qoyma əyaq əndazədən qoysun,
Könül mülkünü yəğməyə verüb ömrüm ziyan görsün (Aciz, D-286/10263:
v.104a).

Əyağın sədqəsi canım olan bəzm içrə, ey saqi!
Əlinnən qan olan könlüm olubdur badə müştəği (Aciz, D-286/10263:
v.32a).

Sevinc Əliyeva özünün Məhəmməd Füzulinin Azərbaycan türk “Divan”ın leksikası kitabında qeyd edir ki, “əyağ” sözü müxtəlif dövrlərdə fars dilinə keçmiş, hətta hal-hazırda da şərab mənasında işlənməkdədir. Əyağ sözü həmin fonetik variantda dahi Füzulidən bu yana bir çox klassiklərin əsərlərində və Azərbaycan ədəbi dilində fəal leksik vahidlərdən olmuşdur (Əliyeva:2016, s.123). Əlavə edək ki “əyağ” piyalə, qədəh, həm də mey mənanını bildirir.

Nar (نار) (cəhənnəm odu, isim)/nar (ağac, isim)
Od tutdu pərlərim bu zəman mahi-gülüzar,
Salmış məni nə növ ilə gör narə tellərin (Aciz, D-286/10263:
v.27a).

Məni-biçarə yetişməz, nə çəküm ahü fəğan,
Səndə xürdə məh olur sahəti-gərdisdə nar (Aciz, D-286/10263:
v.90a).

Göründüyü kimi birinci beytdə cəhənnəm odunu ifadə edən “nar” ifadəsi ərəb dilindən alınma sözdür. Digər beytdəki “ nar” ağac mənasını ifadə edir və sırf Azərbaycan mənşəli sözdür. Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, əsərdə mənşə baxımından müxtəlif olan, qohumluğu olmayan dillərdən keçən sözlərin vasitəsilə yaranan omonimlərdən də istifadə olunmuşdur.

Tən(تن) (bədən, isim) / tən (eyham, isim)
Qəm qəm üstən könlümə gəldi, ələm üstən ələm,
Künci-qəmdə biqərarü dərd əlindən tən nizar (Aciz, D-286/10263:
v.138a).

Rəhzənü düzdü dəğəldən nə yusun, qurtulmuş,
Tə nə eylər fələki-nili hisarə hissədar (Aciz, D-286/10263:
v.45b).

Nümunədə verilən bu beytlərdəki omonim sözlərin hər ikisi də eyni nitq hissəsinə aid olsa da , hər ikisi alınma sözdür. Biri fars mənşəli, digəri isə ərəb mənşəlidir.

Dil-(دل)-(türkcə dil nitq vasitəsi, isim)/dil(farsca ürək, isim)

Nə ləb göftarə açsun nə nəfs azərmdən çəksün,

Nə söz tapsun *dilində*, nə dəhanində zəban görsün (Aciz, D-286/10263:
v.105a).

Dərdü ənduh qoyub ləşkəri-ənbuhilə yüz,
Dadı-bikəslik əlindən dili-nakam çəkər (Aciz, D-286/10263:
v.4a).

Qeyd etmək lazımdır ki, müasir fars dilində ürək mənasında işlənən “*del*” sözü klassik ədəbiyyatda “*dil*” formasında işlənmişdir.

Dağ (داغ) - yerin dəniz səviyyəsindən hündür çıxıntılı hissəsi, is./dağ (kədər, qəm məcazi mənada, is.)

Atəşi-ahimdən olsun qarlı *dağlar* su kibi,
Üz qoyum Təbrizə sarı muykənan, muyəkünan (Aciz, D-286/10263:
v.109a).

Dutum bir lalə tapdın bağü raq içrə fəğanilən,
Görəndə dağ könlündə, dili-bitəqətin neylər? (Aciz, D-286/10263:
v.77a).

Bəzi mənbələrdə “*dağ*” sözü ikinci mənada fars mənşəli söz olaraq göstərilə də, H. Zərinəzadə özünün “Fars dilində Azərbaycan sözləri” kitabında onu Azərbaycan dilindən fars dilinə keçməsinə göstərir və bildirir ki, “*dağ*” sözü fars dilinə türk dillərindən keçmiş və Azərbaycan dilində omonimlik mənası qalmışdır [Zərinəzadə:1962, s.299].

Sağ(سائ) (cinah, tərəf mənasında, sifət)/sağ (salamat.sifət)
Yeriş birlə gətirmiş xətti-üzarin səhfəsin dutsun,
İki dəstə qaravul zülflərin dutmuş solı, *sağı* (Aciz, D-286/10263:
v.32a).

Yar ilən əhd elədim o nə qədər sağdu, mən,
Dilü can məndən ola, navəki-müjgan ondan (Aciz, D-286/10263:
v.29a).

Kar-(كار)-(fars dilində iş mənasında.isim) / kar (əsər, təsir mənasında.isim) /kar (fars dilində fayda mənasında)

Sənə nolmuşdı, böylə *kar* qıldın,
Böylə bədkarü nahəncar qıldın?! (Aciz, D-286/10263:
v.146b).

Degil gülşəndə əsiri-qəm Səkinə ba dili-pürqəm,
Çəkər bir nalə dildən kim, fəğanı daşə kar eylər (Aciz, D-286/10263:
v.156a).

Buyurdi keçmün həqdən, sizi Tarı,

Məni bu sözdə görmün hiç karı (Aciz, D-286/10263: s.146a).

Hazırda “kar” sözünün müstəqil şəkildə iş mənası dilimizdə yoxdur. “Kar etmək”(təsir göstərmək) mürəkkəb feilin komponenti kimi danışığ dilində sabitləşmişdir. Kar sözü bir sıra başqa ifadələrdə də işlənir. Bu ifadələrdəki kar sözünün iş mənası ilə yaxınlığını güman etmək olar. Çünki həmin birləşmələrin mənasını verən işə yaramaq, işinə yaramaq kimi ekvivalent ifadələr də dilimizdə vardır [Məhərrəmov: 1968, s.108].

Tab (تاب)-(güc,qüvvət mənasında. isim) /*tab*(qıvrım mənasında.isim)
Salub əldən məni zülfün, eləyüb könlümi tar,
Yoğdu *tabım* dəxi bir tardə olsun sövgənd (Aciz, D-286/10263:v.69a).

O zülfi-tabdarə özgə könlün qoyma qoysun yüz,
Mənim divanə könlümdür o zəncirin səzavarı (Aciz, D-286/10263: v132b).

Mehr(مهر)-(sevgi mənasında. isim)/ *mehr* (günəş mənasında. isim)
Əgər o Xosrov isə, mən də şahəm,
Əgər ol mehr olsa, mən də mahəm (Aciz, D-286/10263: v.146a).

Yari-bimehrü vəfa, taleyi-bərgəştə zəbun,
Bəxti-nasazım əlindən cigərim xunindir (Aciz, D-286/10263: v.95a).

Əsərdə “mehr” sözü son dərəcə poetik bir təbirdə sevgi və günəş mənalarında işlənmişdir.

Xar- (خوار) - (həqir, zəlil.isim) /*xar* (tikan.isim). Bu sözlərin ərəb əlifbası ilə yazılışı da fərqlidir.

Nə təqsiri, görün, sultani-İrənin cəhan içrə,
Zərü simi töküüb, xəl'ət verüb, düşməndə *xar* oldı (Aciz, D-286/10263: v.132a).

Bülbül kibi nəvayə gəlüb eylərəm xüruş,
Etmış əsir hər güli bir *xarə* tellərin (Aciz, D-286/10263: v.27b).

Nitq hissəsi baxımından əsərdə olan omonimlərə nəzər yetirsək əsasən isimlərdən ibarət omonimlərin üstünlük təşkil etdiyini görürük.

2. Leksik-qrammatik omonimlər. Leksik-qrammatik omonimlərdə qarşılaşdırılan sözlərdən biri leksik vahid, ikincisi isə qrammatik dəyişmə nəticəsində öz qarşılığına fonetik cəhətdən oxşadılaraq omonim olur. Onların omonimliyi mətn daxilində baş verir [Həsənov: 2007, s.107].

Müxtəlif nitq hissələrinə aid olub, bir-birindən leksik və qrammatik mənalara görə fərqlənən omonimlər leksik-qrammatik omonimlər adlanır. Aciz “Divan”ında işlənən leksik-qrammatik omonimləri aşağıdakı nümunələrdə aydın görmək mümkündür.

Yüz (rəqəm mənasında. say.)/yüz (üz mənasında.is)

Böylə mövlayə ola *yüz* min səlam!

Hər dəm, hər anü hər ləhzə müdam (Aciz, D-286/10263: v.3a).

Dut səmti-şimalə yüzün badi-səba tək,

“Bərzənd”i keçüb “Gögtəpə”dən “İçmuğan”dan (Aciz, D-286/10263:v.153a).

Çin- (چين) (ölkə.is) / çin(lay,qat, doğru.sifət)

Munda bir muyi-nəjənd eylə çəkilmış kamus,

Gər əsir olsa bu dəm padşahi-Çin, nə nəng! (Aciz, D-286/10263: v.57a)

Rəhi-nəzzarəmi bağlar tökülən çinbəçin,

Könlümi zirü zəbər etməkdir pəstü bülənd (Aciz, D-286/10263: v.69a).

Al(qırmızı, yəni qan rəngində. sifət)/*al* (almaq felinin kökü)

Ya qələmdən məni sal, eylə məni asudə,

Ya əlimdən onu *al* üz çevirüm bir yanə (Aciz, D-286/10263:v.142a).

Xəmi-zülf içrə qoyub nöqtəyi-mişkini ki, cim,

Rüxi-al üzrə töküb türreyi-mişkini ki, dal (Aciz, D-286/10263: s.59a).

“Al” rəng ifadə edən söz müasir Azərbaycan dilində yalnız tərkib daxilində işlənəməkdədir. Məsələn; *al qırmızı*, *al-əlvan*

Bar-(بار)-(yük mənasında.isim)/*bar* (dəfə mənasında. zərf)

Götürməyəm əlimi damənü vüsalindən,

Həzar *bar* əgər etsə parə-parə məni (Aciz, D-286/10263:v.11a).

Düşübdür piçü tabə xəmə yeyüb tərfi-üzarində,

Məgər bu könlümə zülfü-siyahın *bari-qəm* çəkmiş (Aciz, 90/4376:1282, s.16b).

Əsər (أثر)-(türk mənşəli əsmək feilinin indiki zaman forması)/əsər (təsir mənasında ərəb mənşəli)

Gül üzrə dəsteyi-sünbül kibi gördüm *əsər* zülfün,
Əcəb kim atəşi-suzanidən görməz *əsər* zülfün (Aciz, D-286/10263, v.27b).

Göründüyü kimi, şair hər iki misrada “əsər” sözünü ayrı-ayrı mənalarda işlədərək omonimlik yaratmışdır.

Beləliklə, nəzərdən keçirdiyimiz misallardan aydın olur ki, omonimlər Azərbaycan dilində onun lüğət tərkibinin yaranması ilə əlaqəli olan leksik hadisədir. Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli simalarından olan Məhəmməd Xəlifə Aciz öz divanında omonimlərdən çox ustalıqla istifadə etmiş və bu cür sözlər əsərin dilini daha da zənginləşdirilmişdir.

ƏDƏBİYYAT:

1. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyatı Bakı: 1962, 270s .
2. Əliyeva S. Məhəmməd Füzulinin Azərbaycan türk “Divanı”ın leksikası. Bakı: “Elm və təhsil”, 2016, 188 s.
3. Həsənov H. Azərbaycan dilinin omonimlər lüğəti. Bakı: “Şərq-Qərb”, 2007, 168 s.
4. Həsənov İ. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı: 2007, 164 s.
5. *Məhəmməd Xəlifə Aciz. “Divan”. AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar fondu, D-286/10263, 161s.*
6. *Məhəmməd Xəlifə Aciz. “Divan”. AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar fondu, XV-90/4376. Təbriz:1282*
7. Məhərrəmov R. Sabirin satirik şeirlərinin leksikası . Bakı 1968, 142s
8. Zərinəzadə H. Fars dilində Azərbaycan sözləri Bakı: 1962, 435 s

ABOUT HOMONYMS USED IN "DIVAN" OF AJIZ SUMMARY

Homonyms are not one word, but different words that sound the same. They differ from each other not only according to their lexical meaning, but also sociologically, areally, stylistically or chronologically. The number of homonymous words in this and other languages is mainly related to the quantity of monosyllabic words. Whichever language has many monosyllabic words, the quantity of homonymous words will be more in that language.

Although homonyms are a historical category, the current state of the language should be defined from a synchronic perspective. Because they are mainly distinguished not only by the compatibility of the external forms of the words, the lack of semantic connection, but also by the meaning of those words. If we look at them from the historical point of view, words originating from the same root and ex-

pressing different concepts should not be considered homonyms. First, it is very difficult to define homonyms etymologically: secondly, some of them are no longer considered homonyms in our modern language.

During the study of Muhammad Khalifa Ajiz's "Divan", we approached homonyms as a lexical unit and tried to determine their position in the language and stylistic features as a historical category.

Key words: *linguistics, lexicon, homonym, Muhammad Khalifa Ajiz, divan*

ОБ ОМОНИМАХ, ИСПОЛЬЗОВАННЫХ В «ДИВАН» Е АДЖИЗА

РЕЗЮМЕ

Омонимы – это не одно слово, а разные слова, одинаково звучащие. Они отличаются друг от друга не только по лексическому значению, но и социологически, ареально, стилистически или хронологически. Количество слов-омонимов в этом и других языках в основном связано с количеством односложных слов. В каком бы языке ни было много односложных слов, в этом языке количество омонимичных слов будет больше.

Хотя омонимы являются исторической категорией, современное состояние языка следует определять с синхронической точки зрения. Потому что их главным образом отличает не только сочетаемость внешних форм слов, отсутствие смысловой связи, но и значение этих слов. Если посмотреть на них с исторической точки зрения, слова, происходящие от одного корня и выражающие разные понятия, не следует считать омонимами. Во-первых, очень сложно дать этимологическое определение омонимам: во-вторых, некоторые из них уже не считаются омонимами в нашем современном языке.

При изучении «Диван»а Мухаммада Халифы Аджица мы подошли к омонимам как к лексической единице и попытались определить их положение в языке и стилистические особенности как исторической категории.

Ключевые слова: *языкознание, лексика, омоним, Мухаммад Халифа Аджица, диван.*